

UDK:1:18:7.01

Azizbek RAXIMOV,
Urganch davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: r.azizbek.90@mail.ru

TDIU Samarqand filiali dotsenti L.Eshonqulov taqrizi asosida

KITOB VA KITOBATCHILIK TARIXINING IJTIMOYIY-FALSAFIY TAHLILI

Аннотация

Insoniyat taraqqiyotining ilk davrlaridan boshlab bugungi kungacha bo'lgan davr mobaynida kitobatchilik sohasining taraqqiyot bosqichlari yoritib berilgan. Kitob va kitobchilik tarixi insoniyatning madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi. Kitoblar jamiyatdagi bilimlarni uzatish, fikr almashish va badiiy ijodning muhim vositasidir. Mazkur maqolada kitoblar tarixini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilamiz hamda ularning insoniyat tarixidagi roli haqida mulohaza yuritamiz. Ushbu maqolada kitob va kitobatchilik tarixi ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Kitob, kitobatchilik, antik davr, axborot asri, qog'oz, tarix.

СОЦИО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ИСТОРИИ КНИГ И БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА

Аннотация

В статье освещаются этапы развития книжной индустрии от самых ранних периодов человеческого развития до наших дней. История книг и книгоиздания является неотъемлемой частью культурного наследия человечества. Книги - важное средство передачи знаний, обмена идеями и художественного творчества в обществе. В данной статье мы анализируем историю книг с социально-философской точки зрения и размышляем об их роли в истории человечества.

Ключевые слова: Книга, библиотечное дело, древность, информационный век, бумага, история.

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE HISTORY OF BOOKS AND LIBRARY STUDIES

Annotation

The stages of development of the book industry from the earliest periods of human development to the present day are highlighted. The history of books and bookmaking is an integral part of the cultural heritage of humanity. Books are an important means of transmitting knowledge, exchanging ideas, and artistic creation in society. In this article, we analyze the history of books from a socio-philosophical perspective and reflect on their role in the history of humanity. In this article, the history of books and bookmaking is analyzed from a socio-philosophical perspective.

Key words: Book, librarianship, antiquity, information age, paper, history.

Kirish. Kitobning paydo bo'lish tarixi yozuvning yaratilishi va shakllanishi jarayoni bilan o'zviy bog'liq. Kitob tuzilishini qadimgi Misr, Rim, Yunoniston va O'rta Osiyoda kishilar tosh, palma daraxti barglari, sopol va boshqa materiallarga yozib o'z fikrlarini qayd etganlar. Oradan ma'lum muddat o'tib, yozuvlar palma barglari rad etilib, ularning o'rmini papirus barglari egallay boshladi. Papirus barglarining qulayligi shunda ediki, u oson qatlanib, ixcham o'ram holiga keltirilardi va o'z sifatini palma barglariga nisbatan uzoqroq saqlab qolardi. Lekin papirus o'simligini hamma joydan topib bo'lmadi. Har bir kitob o'nlab shunday materiallardan tayyorlangan bo'laklardan iborat bo'lib, og'irligi bir necha kg bo'lgan. Yozuv materiali sifatida papirus o'simligi ishlatilishi (miloddan aval 4-3 ming yilliklarda) bilan o'rama kitoblar paydo bo'ldi. Papirus bo'yicha birinchi Misr yozuvi miloddan avvalgi 2400 yilga to'g'ri keladi.

Bunday kitoblarning uzunligi o'rtacha 10 metr atrofida bo'lib, ingichka, yumaloq tayoqlarga o'ralgan va maxsus charm yoki yog'och g'iloflarda saqlangan. Sharq mamlakatlari, Qadimgi Rim va Yunonistondagi ko'pgina nodir asarlar papirusga bitilgan. Miloddan avval II-asrga kelib kitob materiali sifatida pergament (teri)dan foydalanish keng rasm bo'ldi. [1,2].

Dastlab bunday kitob o'rama holda saqlangan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, O'rta Osiyoda, xususan, Xorazmda miloddan avval I-ming yillikning 1-yarmida vujudga kelgan

zardo'shtiylik dinining muqaddas kitoblaridan Avestoning qadimiy nusxasi ham 12 ming mol terisiga bitilgan. Arablarning O'rta Osiyodagi istilosiga qadar (VIII-X-asrlar) u yerda ko'p nodir kitoblar saqlangan kutubxonalar bo'lgan. Lekin ularning ko'pi bosqinchilik urushlari natijasida yo'qotib yuborilgan.

Adabiyotlar tahlili. Jaloliddin Rumiyl ilmiy merosini o'rganish bo'yicha G'arbiy dunyoda ko'plab olimlar ish olib borgan. Ulardan ba'zilari quyidagilardir:

Antuan Galland: Fransuz olimi bo'lib, XVIII asrda Rumiyning asarlarini fransuz tiliga ilk marotaba tarjima qilgan, Fridrix Ruckert: Nemis tilshunosi bo'lib, XIX asrda Rumiyning „Masnaviy“ asaridan ayrim qismlarni nemis tiliga tarjima qilgan, Kolin Turnbull: Amerikalik olim bo'lib, uning Rumiyl she'rlariga bag'ishlangan kitobi „The Essential Rumi“ butun dunyo bo'ylab mashhurlikka erishgan, Andrew Harvey: Ingliz tarjimon va tadqiqotchi bo'lib, Rumiyl she'riyatini ingliz tiliga samarali tarjima qilgan, Coleman Barks: Amerikalik shoir va tarjimon bo'lib, Rumiyl asarlarining zamonaviy talqinlarini taqdim etgan, Reynhold Niklborg: Amerikada faoliyat yurituvchi nemis olim bo'lib, Rumiyl falsafasini zamonaviy psixologiya bilan bog'lashni o'rgangan, Jeyms Van der Meyer va Djon Makdonald: AQShlik olimlar bo'lib, Rumiyl ijodining ma'naviy jihatlarni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratishgan.

Ushbu olimlar Jaloliddin Rumiyl merosini o'rganishda katta hissa qo'shgan va uning asarlarini jahon miqyosida ommalashtirishga muvaffaq bo'lishgan.

Insoniyat sivilizatsiyasining ajralmas qismiga aylangan kitoblarning paydo bo'lishi tarixi uzoq va bosqichma-bosqich taraqqiy etgan qiziqarli jarayon bo'lib, bu buyuk ixtiroga ko'plab xalqlar o'z hissalarini qo'shishgan.

Qadimdan yozish uchun eng qulay va mos material qog'oz hisoblangan. U Xitoyda paydo bo'lgan, u yerda milodiy 105 yilda Cai Lun tomonidan ixtiro qilingan. Keyinchalik qog'oz ishlab chiqarish yaxshilandi va XI-XII asrlarda Yevropada qog'oz paydo bo'ldi, bu xarajatlarni kamaytirdi va kitob biznesini soddalashtirdi. Asrlar davomida kitob yaratish jarayoni uzoq va mashaqqatli bo'lgan, shuning uchun u noyob va qimmatbaho buyum edi. Ish, qoida tariqasida, monastirlarda amalga oshirildi. XII-XIII asrlarda birinchi Yevropa universitetlari shakllandi va kitoblarga ehtiyoj ortib bordi, bu ularni ishlab chiqarish texnologiyasini o'zgartirishni talab qiladi. O'rta asrlarda Yevropada yangi usul paydo bo'ldi - (ksilografiya) yog'och o'yish. Bundan ancha oldin qadimgi xitoylik hunarmandlar bosmaxona texnikasini, ya'ni tosh, fil suyagi (jasper) yoki yog'och bo'lagiga o'yilgan bo'rtna tasvirlarni qog'ozga bosib chiqarishni o'ylab topishgan.

Qog'ozning kashf qilinishi kitobning tarixida yangi davr ochdi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, 650 yillardayoq Samarqandda qog'ozli kitoblar bo'lgan. Uning sahifalariga turli miniatyuralar, hoshiyalariga bezaklar ishlana boshladi. Astasekin hattotlik (kalligrafiya), muqovasozlik kabi kasblar ajralib chiqdi. Ayniqsa, O'rta Osiyoda o'rta asrlarda hattotlik san'ati keng rivojlandi. Mashhur hattotlarning kup avlodlari kitob tayyorlash usulini materiallar, siyoh, xat ko'chirish texnikasini takomillashtirib bordilar. X-XII asrlarda Movarounnahrda muayyan soxa sifatida shakllangan kitobat san'ati XIV-XV-asrlarda yangi taraqqiyot bosqichiga kutarildi. Har bir kitob qog'ozidan tortib muqovasisigacha, siyohdan to buyoqlari-yu zarhaligacha ma'lum meyoridagi modda, reja va qoida asosida tayyorlanadi, hatto kitobdan xushbo'y hid anqib turishi uchun ba'zan siyohga gulob yoki anbar qo'shilardi. Qo'lyozmalar nafis husnixat, zarafshon (tilla suvi sochish), suvli buyoqlar bilan hoshiyaga nafis naqshlar ishlab badiiy bezatildi. XV-XVI-asrlarda bir qancha iste'dodli hattot, musavvir, lavvohlar (Abdurahmon Xorazmiy, Sultonali Mashqadiy, Sultonali Xandon, Mirali qilqalam va boshqalar) yetishdi [3].

Tahlil va natijalar. Kitob mutolaa qilish kitob paydo bo'lgandan buyon rivojlanib, takomillashib kelmoqda. Kitobni nihoyatda qadrlagan o'tmish ota-bobolarimiz mutolaaga alohida e'tibor qaratishgan. O'tmishda lavh degan mutolaa qilish vositasi bo'lib, u yog'ochdan g'oyat nafislik bilan tayyorlangan. Lavh yig'ma shaklda bo'lib, mutolaadan so'ng u avaylab tayinli joyga olib qo'yilgan. Kitobni lavh ustiga qo'yib o'qish kitobxonga qulaylik tug'dirgan, o'qish jarayonida tana bir xilda tutib turilgan. Bu ko'zning tez toliqib qolishiga yo'l qo'ymagan. O'tmishda ham katta shaharlarda, hukmdorlarning tasarrufida ming-minglab nuxxada kitoblar saqlanadigan va foydalaniladigan kutubxonalar bo'lgan. Alisher Navoiy davrida Husayn Boyqaro saroyida shunday kutubxona bo'lgan.

Unga Sohibdoro degan kishi rahbarlik qilgan. Z.Vosifiyning "Badoe' ul-vaqoe'" asarida Alisher Navoiyning Sohibdoroqa nisbatan alohida hurmat ko'rsatganligi aytiladi. Har bir qo'lyozma kitob bir necha mutaxassis qo'lidan o'tardi. 1425-1429 yillarda Ja'far Boysunquriy tomonidan Abulqosim Firdavsiyning mashhur "Shohnoma" asari ko'chirilib, 20 ta turli mazmundagi rangdor miniatyuralar bilan bezatilgan. Noyob san'at asari sifatida bu kitob Tehron muzeyida saqlanadi. Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy saroy kutubxonasi ham o'z davrida mashhur bo'lgan. Navoiy badiiy qo'lyozma san'atini rivojlantirishga katta hissa qo'shdi. Uning bevosita ko'magi bilan Behzod, Sultonali Mashhadiy, Shoh Muzaffar kabi o'nlab kitobsoz ustalar yetishib chiqdi. Bu

ustalarning uslub va an'analari keyingi yillardagi kalligrafiya san'atining asosini tashkil etdi.

Teriga ishlangan noyob kitoblardan biri – Mushafi Usmon Qur'onidir. Qur'oni karimning bu nusxasi 644-656 yillarda xalifa Usmon ko'rsatmasi bilan Muhammad (sav)ning kitoblari Zayd ibn Sobit, Amir ibn al O's va Hishom ibn Hakimlar tomonidan kufiy xatida yozilgan. Mazkur qo'lyozma kitobi Amir Temur tomonidan Samarqandga olib kelingan. Jami 353 varaq, hajmi 68x53x22 sm. O'zbekiston musulmonlari idorasi kutubxonasida saqlanadi.

Hozirgi paytda dunyodagi eng katta kitob bu – "Muhammad (s.a.v.)" deb nomlangan bo'lib, og'irligi 1,5 tonnani tashkil etadi. Kitob 429 sahifadan iborat. Uni 9 oy davomida 50 kishi tayyorlagan. 2,7 million dollar sarflangan. Kitob Dubaydagi savdo markazida saqlanadi.

O'sha davirda kitob tayorlash noyob san'at darajasiga ko'tarilishida, bir nechta hunarmand ustalarning mexnati talab qilingan. Avvalo sifatli qog'oz, siyoh, turli tabiiy ranglar, tilla zarhalini tayyorlovchilar, hattotlik (kalligrafiya), muqovasozlik, hoshiyalariga bezaklar beruvchilar, naqqoshlar, miniatyura ishlovchi musavirlar va boshqa ko'plab hunarmand kasb egalari mehnati orqali kitob dunyo yuzini ko'rgan, shuning uchun bu yagona san'at asari sifatida juda qadrlangan. Yaxshi bezatilib nashr etilgan kitob, nodir surat kabi san'at durdonasidir.

Bugungi zamonaviy kitobxonlik madaniyatining inson faoliyati mahsuli sifatidagi eng muhim jihati shundaki, uning barcha elementlarining yaratilish jarayonlari to'g'risida kerakli ma'lumotlarga ega ekanligi natijasida hosil bo'lgan vorisiylik hamda zamonaviylikning diskus ahamiyati bilan o'zaro bog'liqligida namoyon bo'lishidadir. Zamonaviy kitobning sinkretizmi barcha sohalar va jarayonlarning tarixiy birligi, bu sohalarini va o'zini qayta ishlashni yuqori darajaga ko'taradigan ijodiy birlikda aks etishi bilan belgilanadi. Bugungi globallashuv davrida kitob chop etish bilns bog'liq nashriyot sanoatining zamonaviy nomenklaturasi ikki mingdan ortiq turli lavozim va mutaxassisliklarni o'z ichiga oladi va ko'pchilik mutaxassislar kitobni ishlab chiqishning tarixiy tajribasini o'zlashtirish zarurligini his qilishadi.

Kitoblarning kelib chiqishi qadimgi davrlardan boshlanadi. Dastlabki yozuv shakllari qadimgi Misr, Mesopotamiya va Xitoy kabi mintaqalarda paydo bo'lgan. Bu davrdagi asarlar asosan toshlarga yoki papyrusga yozilgan edi. Keyinchalik esa parchalar, pergamentlar va qog'ozga o'tildi.

Kitoblarning rivojlanishi bilan birga madaniyat va fan ham rivojlandi. Masalan, Yunonistonda Platon va Aristotel asarlari orqali falsafaning asoslarini shakllantirganlar. Shuningdek, Islom dini davrida xalifalik davrida ilmiy tadqiqotlar olib borilib, ko'plab asarlar tarjima qilingan va yangi asarlarni yaratganlar. [5,6].

Kitobchilik nafaqat ma'lumotni saqlash vositasi sifatida xizmat qilgan balki, jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. Kitoblar orqali turli xalqlar o'rtasida aloqa, madaniyat almashinuvi amalga oshirilgan. Ular orqali ilmiy kashfiyotlar, badiiy asarlar, diniy qarashlar tarqalib borgan.

Shuningdek, kitobchilik madaniyati ijtimoiy tenglik va erkinlikning rivojlanishiga hissa qo'shgan. Masalan, Yevropada renessans davri davomida keng tarqalgan matbaachilikning rivojlanishi tufayli ommaviy kitob tarqatilishi boshlangan. Natijada, oddiy aholi ham kitoblardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan.

Kitoblar insonning ongida chuqur ta'sir qoldiradi. Ular orqali kishilar dunyoqarashini kengaytiradi, tafakkur doirasini kengaytirish mumkin. Kitoblar insonning ichki olamidagi voqealarni ifodalaydi va inson hayotidagi turli qiyinchiliklarni yengishda yordam beradi.

Kitob umr yo‘llarini yorituvchi so‘nmas nur, inson hayotiga mazmun baxsh etuvchi saodat manbai, unga har qanday vaziyatda ham hamroh bo‘luvchi sodiq do‘st. Insonning ma‘naviy kamolotini ta‘minlashda kitob singari kuchli qudratga ega vosita yo‘q. Shu bois azal-azaldan ma‘rifat peshvolari, ahli donishlar butun insoniyatni kitob o‘qishga, undan ilmu odob sirlarini o‘rganishga chorlab kelishgan.

Shuningdek, kitoblar insonning shaxsiyati shakllanishiga ham sezilarli darajada ta‘sir qiladi. Ular orqali odamlar o‘zlarining qiziqishlari, maqsadlari va qadriyatlarini aniqlaydi.

Xulosa. Bugunning yoshlarini yot g‘oyalardan himoya qilish, ularning ma‘naviy salohiyatini yanada yuksaltirish, oilaviy hayotga tayyorlash pirovard natijada jaxon standartiga javob bera oladigan moslashuvchan, barkamol avlodni tarbiyalash kabi bir qator vazifalarimizni bajarishimizda keng imkoniyatlar eshigini ochadi. Shu ma‘noda Klod Gelvettsiyning “Jaholat homiylari aslida insoniyatning eng

ashaddiy dushmanlaridir” deya ta‘kidlagan fikrlari o‘rinlidir. Demak, kitobni sevmagan inson jaholatga yuzlanadi va o‘zi uchun barkamollik eshiklarini yopib qo‘yadi. Bugun mamlakatimizda ana shu ezgu tamoyillar ulug‘lanayotganligi bejiz emas. Zotan, XXI asr - aqlu zakovat asri, intellektlar davri. Kitob - insoniyat tomonidan yaratilgan buyuk ixtiro. U barcha ma‘naviy boyliklarni avloddan-avlodga yetkazuvchi, barkamol avlodni tarbiyalashdagi vosita hamdir. Inson faqat ilmga tayanib, dunyo sirlarini ochib boradi. Shu nuqtai nazardan bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri “kitobsevarlar” qatlamini kengaytirish va shu asosda barkamol avlodni kamol toptirishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, kitoblar tarixining ijtimoiy-falsafiy tahlili ularning insoniyat taraqqiyotidagi ahamiyatini yaqqol namoyon etadi. Kitoblar insoniyatga bilim berishdan tashqari, ularni madaniy jihatdan rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Hozirgi kunda elektron kitoblarning rivojlanishi ham ushbu jarayonni yanada tezlashtiradi va ommalashtiradi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 14 dekabrda № 781-sonli Qarori.
2. Mirziyoyev Sh. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. – T.: O‘zbekiston, 2023.
3. Ziganshina N.A. Musavvir va kitob. – T., 1987. B. – 73.
4. Vosifiy Zayniddin, Badoe' ul-vaqoe, “Navoiy zamondoshlari xotirasida”, Toshkent, “O‘zbekiston” nashriyoti, 1992. - B.224.
5. Abu Rayhon Beruniy. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” // Tarjima va sharh: Sh. Hakimova. Toshkent: Fan, 1968 yil.
6. Guttenberg, Yan. “Matbaachilik san’atining tarixi” // Tarjima va sharh: L. A. Kalugina. Sankt-Peterburg: Azbuka-Klassika, 2003 yil.
7. Xoliqov, Yunus Ortiqovich. “Yangi O‘zbekistonda bag‘rikenglikni rivojlantirishda millatlararo aloqalarning mohiyati”. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2.Special Issue 23 (2022): 764-774.